

Solidaire economie tussen utopie en praktijk

Lou Keune¹

Neoliberalisme lost niets op

Het netwerk *Vóór de Verandering – Alternatieven voor het Neoliberalisme* komt voort uit discussies in Nederland eind jaren negentig over het neoliberalisme en de noodzaak van alternatieven. Deze discussies werden aangezwengeld door het verbond van Zuidelijkafrikaanse vakcentrales. Deze centrales worden vanaf de jaren zeventig, net als vele andere ontwikkelingslanden, geconfronteerd met de gevolgen van de door het Internationale Monetair Fonds – IMF en de Wereldbank – WB aan hun landen opgelegde Structurele Aanpassing Programma's – SAP's. Aanleiding tot die programma's waren de in de jaren zeventig explosief gegroeide buitenlandse schulden en de noodzaak te komen tot een of andere vorm van schuldenregeling. Het IMF en de WB waren bereid daarbij te helpen. Maar dan moesten die landen hun economie en overheidsfinanciën drastisch 'saneren'. Dat kwam in grote trekken neer op het doorvoeren van een programma van neoliberalisering van de economie.

Vaste onderdelen van dat programma waren: openstelling van de nationale economie voor internationale concurrentie; vrij verkeer van kapitaal; privatisering; deregulering; drastische bezuinigingen; invoering van eigen bijdragen in onderwijs en gezondheidszorg; en zo meer. Deze en andere maatregelen hebben verregaande gevolgen voor de leefsituatie van de grote meerderheid van de bevolking. Zij hebben uiteindelijk niet bijgedragen aan de opheffing van de armoede. Evenmin aan de oplossing van de externe schulden, die zijn in het algemeen alleen maar toegenomen. Bij dit laatste heeft de stroom van netto verliezen die de ontwikkelingslanden lijden in hun relaties met de wereldeconomie, oftewel de 'omgekeerde ontwikkelingshulp' (waaronder winstafvloeiingen, betalingen van schuldaflossingen en rente, verslechtering van de ruilvoet, groei van de ecologische schuld van het Noorden) een belangrijke rol gespeeld. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat de economische liberalisering in de betreffende landen de economische groei eerdere heeft belemmerd dan gestimuleerd. Kortom, SAP's hebben meer kwaad dan goed gedaan.²

De vakcentrales hebben zich intensief geïnvolveerd in de bestrijding van deze politiek van economische liberalisering. Vanaf begin jaren negentig hebben zij zich daarbij ook toegelegd op de ontwikkeling van alternatieven voor het neoliberale beleid. Daarbij kwamen zij onder meer tot het inzicht dat alternatieven in het Zuiden weinig kansen hebben indien in het Noorden het neoliberalisme zou blijven domineren. Vandaar dan ook hun voorstel aan geëngageerde economen en andere intellectuelen en activisten om ook in (landen als) Nederland te werken aan alternatieven voor het neoliberalisme. Die handschoen werd opgepakt door een groep van enkele tientallen onderzoekers en activisten verbonden aan verschillende onderzoeksinstellingen en sociale bewegingen. Na een proces van ongeveer één jaar kwamen zij tot de conclusie dat alternatieven die gericht zouden zijn op het aanpassen van het neoliberale beleid, en het verzachten van de gevolgen daarvan, op den duur weinig tot niets zouden bijdragen aan structurele verbetering van de externe condities van de ontwikkelingslanden. En evenmin tot een wezenlijke aanpak van de grote sociale en

¹ Artikel voor publicatie door Vereniging Solidair.

² Zie Lou Keune: *Development Cooperation: A Hindrance for Self-Sustainable Development* In: *Tailoring Biotechnologies*, volume 1, issue 2, winter 2005-2006, page 45-64; en: *Omgekeerde ontwikkelingshulp*. In: *Globalinfo.nl* oktober 2005.

ecologische problemen van landen als Nederland. Het moest derhalve gaan om alternatieven die uitdrukking zouden zijn van de noodzaak van een meer principiële verandering van de economische orde, kortom een postkapitalistische alternatief. Dit uitgangspunt betekende dat de zoektocht naar dat alternatief in sterke mate werd en wordt bepaald door de fundamentele kritiek op de wezenskenmerken van de neoliberale economie.

Solidaire economie

Die zoektocht leidde uiteindelijk tot de publicatie: *Vóór de Verandering: Alternatieven voor het Neoliberalisme*.³ Als kernbegrip van die alternatieve economie werd de uitdrukking ‘solidaire economie’ gehanteerd. Dat begrip werd op twee niveaus omschreven:

- op het niveau van de utopie, dus het ‘uiteindelijk ideaal’, namelijk dat van “de vrijheid in de breedste zin van het woord: vrijheid van armoede en onderdrukking, en vrijheid tot ontplooiing”;
- op het niveau van de ‘overgangsfase naar dat ideaal’: “Kern van die economie is dat zij ten principale uitgaat van, enerzijds de mogelijkheden van de mensen en de natuur, en anderzijds de behoeften van diezelfde mensen en natuur. Solidaire economie is primair gericht op het realiseren van de noodzakelijke zorg voor alle levende en toekomstige mensen, met respect voor de natuur en het milieu. Zij is gegrondvest op de overtuiging dat samenwerking, onderlinge ondersteuning en een verantwoorde omgang met de natuur uit oogpunt van duurzaamheid meer opleveren dan concurrentie en ongebreideld winstbejag”.

De gedachte achter dit onderscheid is dat de utopie wel als leidend ideaal kan worden gezien maar dat realisatie daarvan veronderstelt dat mensen aan andere economische verhoudingen en praktijken werken die dat ideaal dichterbij brengen, een andere economische orde, ‘solidaire economie’. Nu is ‘solidaire economie’ ook maar een uitdrukking zoals die op een zeker moment in de interactie tussen bepaalde mensen is komen bovendrijven. Het heeft alle kenmerken van de betrekkelijkheden van sociale constructies. Bovendien zijn er vergelijkbare initiatieven waarbij op bepaalde momenten een opvatting over een noodzakelijke en gewenste toekomst in begrippen is gevangen. Bijvoorbeeld de uitdrukkingen ‘duurzame economie’, ‘ecologische economie’, ‘samenwerkingseconomie’, en ‘zorgeconomie’. De Vereniging Solidair gebruikt ook de uitdrukking ‘solidaire economie’. Dat wil niet zeggen dat al die met deze en andere termen aangeduide stromingen precies hetzelfde betekenen en op precies dezelfde veranderingen gericht zijn. Maar wel dat daarmee een algemeen menselijk streven tot uitdrukking wordt gebracht waarin principes van rechtvaardigheid en solidariteit, duurzaamheid, zorgzaamheid, en dominantie van menswaarden en natuurwaarden tot gelding komen.

De overgang naar solidaire economie

Wezenlijk is dat de overgang tot die andere orde niet een kwestie is van een abrupte en totale overgang. Die overgang is de resultante van de dynamiek in de bestaande menselijke verhoudingen en praktijken. Dat wil onder meer zeggen dat solidaire economie er nu al is. Hier en nu zijn er verhoudingen en praktijken die elementen van solidaire economie in zich hebben. “Niets is, alles wordt” is een filosofisch uitgangspunt dat ook voor de overgang naar een solidaireconomische orde van groot belang is. Om Willem Hoogendijk te citeren: “Het nieuwe wordt geboren in het oude”⁴. Dat wil niet zeggen dat het allemaal een kwestie is van een geleidelijke en vreedzame overgang. Integendeel, in dergelijke emancipatoire overgangsprocessen zitten momenten van abrupte veranderingen met alle conflicten van dien. Zie bijvoorbeeld de soms felle conflicten die gepaard gingen en gaan met de opheffing van de

³ Amsterdam, 2001, XminY

⁴ Willem Hoogendijk: *De nieuwe maatschappij wordt in de oude geboren*. Cursustekst, 2005, www.globalalternatives.nl

slavernij, de strijd om de rechten van de arbeidersklasse, de koloniale bevrijding, de gelijkberechtiging van vrouwen, en de afbraak van het stelsel van *apartheid*.

In de huidige door neoliberale verhoudingen en principes gedomineerde samenleving zijn elementen aanwezig van solidaire economie. Dat betekent niet dat wij uit kunnen gaan van een soort historisch automatisme, dat de overgang naar solidaire economie ‘vanzelf’ tot stand komt. Die overgang is de resultante van de reactie van mensen op de tekortkomingen en tegenstellingen van de heersende economische orde. Die reacties gaan niet per se in de richting van solidaire economie. Zij kunnen ook richtingen zoeken die zelfs fundamenteel tegenstrijdig zijn met solidaire economie. Bijvoorbeeld fascistoïde of fascistisch bewegingen. Of het conservatiefkapitalisme met sterk nationalistische dus antiglobaliserende tendensen; en het pure liberalisme met totale *laissez-faire*. Van al die verschillende reacties zien wij dagelijks voorbeelden. Uiteindelijk is de invulling van die reacties steeds mensenwerk, mensen geven hun eigen invulling aan de wijze waarop zij reageren op de problemen die de neoliberale orde oproepen.

In vervolg op de publicatie van 2001 hebben vele discussies plaatsgevonden, zowel op lokaal niveau als op landelijk niveau. Die zijn uitgekristalliseerd in het onderscheiden van een derde en een vierde niveau van solidaire economie. Het derde niveau is het beleidsniveau, dat wil zeggen het geheel van besluiten en maatregelen op overheidsniveau om de overgang naar de solidaireconomische orde mogelijk te maken. Het gaat hierbij dus om het structureel transformatiebeleid waarbij institutionele en structurele veranderingen worden doorgevoerd die uitdrukking zijn van de principes en kenmerken van solidaire economie.⁵ Tot de wezenlijke vertrekpunten of principes behoren: de dominantie van mens- en natuurwaarden in plaats van geldswaarden, duurzaamheid, mens- en eco-efficiëntie, het meerekenen van alle menselijke en ecologische kosten en opbrengsten, rechtvaardigheid en solidariteit, verantwoordelijkheid en wederkerigheid, democratisch in de politieke besluitvorming, transparantie en verantwoordingsplicht, decentralisatie en zelfvoorziening, mondiale én lokale coördinatie, met gelijktijdige aandacht voor deelaspecten én voor de totaliteit van het bestaan.

Praktijken van solidaire economie

Het vierde niveau is dat van de dagelijks transformatieve praktijken. Daarmee wordt bedoeld op concrete menselijke praktijken die elementen in zich hebben van solidaire economie. Die zijn niet noodzakelijkerwijs uitdrukking van een bewust streven naar solidaire economie. Zij kunnen ook plaatsvinden zonder die bewuste lading. Bij vaststelling van die elementen van solidaire economie zijn is natuurlijk essentieel welke criteria daarbij worden gehanteerd. Daarover is binnen het netwerk veel gediscussieerd, zie de in de voorgaande alinea aangegeven vertrekpunten en principes.

In vervolg op die discussies kunnen de volgende praktijken van solidaire economie worden onderscheiden:

⁵ Vóór de Verandering: Alternatieven voor het Neoliberalisme (2001), par. 3.3.

-Primaire dagelijkse transformatieve praktijken: praktijken met kenmerken van solidaire economie zonder dat daaraan een bewuste transformatieve motivering is verbonden. Als het gaat om het herkennen in menselijke gedragingen van elementen van solidaire economie, dan hebben wij het hier over het grootste veld van transformatieve praktijken. Immers, in het normale menselijke bestaan doen zich vele voorbeelden voor van gedragingen die elementen van solidaire economie in zich hebben. Denk bijvoorbeeld aan de zorg van ouders voor hun kinderen, praktijken waarin niet het gewin van de ouders voorop staat maar het welzijn van het kind. Vergelijkbare voorbeelden zijn de relaties tussen samenwonende partners, en die tussen burens en vrienden. Nu mogen deze vormen van relaties en interacties tussen mensen niet geïdealiseerd moeten worden, wij mensen maken er dikwijls een potje van. Dat neemt niet weg dat in dat ‘gewone’ veel elementen aanwijsbaar zijn die als solidaire economie kunnen worden aangemerkt.

Andere ‘gewone’ menselijke gedragingen met elementen van solidaire economie zijn de overlevingsstrategieën. Dat betreft dan mensen die door maatschappelijke ontwikkelingen in verregaande mate gemarginaliseerd zijn, dus duurzaam zijn uitgesloten van deelname aan het maatschappelijk bestaan. Het gaat om leefsituaties waarbij veel armoede, in de fysieke en monetaire zin van dat woord, voorkomt. Ik heb zelf op verschillende momenten onderzoek gedaan naar overlevingsstrategieën:

* Veldonderzoek onder structureel werkloos geworden Tilburgse textielarbeiders en hun gezinnen die in de jaren tachtig aanzienlijke inkomensdalingen ondergingen en daarvoor oplossingen moesten vinden. Dat was voor duizenden gezinnen aanleiding veel meer dan voorheen te doen aan bijvoorbeeld zelfvoorziening, hergebruik en kringlopen, en het onderhouden van solidariteitsnetwerken.⁶

* Literatuuronderzoek over continuering en verdieping sinds 1980 van de marginalisering van miljarden mensen in ontwikkelingslanden. Miljarden mensen volgen in hun overlevingsstrijd strategieën die haaks staan op de basiskenmerken van de neoliberale economie. Bijvoorbeeld: de dominantie van ruilwaarden boven gebruikswaarden, uiterste zuinigheid met materialen als plastic die normaliter in de geldseconomie als afval worden beschouwd maar in de overlevingseconomie nuttige gebruikswaarden hebben als bijvoorbeeld dakbedekking; en bezetting van gronden die eigendom zijn van anderen.⁷

* Veldonderzoek onder inwoners van twee dorpen in El Salvador die gedurende twaalf jaar onder alles bedreigende oorlogsomstandigheden moesten zien te overleven. In een dergelijke extreme situatie blijkt geld van weinig waarde, en wordt het uiterste gevraagd van beschikbare mens- en natuurwaarden en van solidariteitsnetwerken.⁸

Primaire dagelijkse activiteiten hebben uit oogpunt van solidaire economie een transformatieve waarde. Zij laten zien dat solidaire economie van groot belang kan zijn voor het concrete overleven van mensen. Bovendien gaat het hierbij om gedragingen die in strijd zijn met de neoliberale economie. En ten derde bieden zij uit oogpunt van het bewuste streven naar transformatie belangrijke aanknopingspunten bieden, bijvoorbeeld als herkenning van het ‘normale’ van solidaire economie, maar ook als mogelijkheden om de actieve en bewuste basis voor die transformatie te verbreden. Tegelijkertijd mogen zij niet geïdealiseerd worden. Zij kunnen niet voor de volle honderd procent als solidaire economie worden aangemerkt. En dergelijke praktijken kunnen ook voedingsbodem worden voor vervolgpactijken die een averechtse werking hebben. Denk bijvoorbeeld aan de groei van de criminaliteit, met als

⁶ Zie Lou Keune: *De textiel voorbij. Het wel en wee van Tilburgse oud-textielarbeiders 1980 - 1990*. Tilburg, 1991, Boekhandel Gianotten.

⁷ Zie Lou Keune: *Marginalisering en ongelijke ontwikkeling*, (in Arthur van Dienen e.a., red.: *Marginalisering. De actualiteit van een sociaal probleem*. Amersfoort/Leuven, Acco, 1992), 1992, pag. 23-42.

⁸ Zie Lou Keune: *Overleven in oorlogstijd - Boeren in El Salvador bieden weerstand aan de ondergang en bouwen een nieuw bestaan op*. Tilburg, 1997, Syntax Publishers.

voorbeelden de ontwikkeling in Colombia en Afghanistan van de productie van grondstoffen voor de drugsmafia.

- *Institutionele voorzieningen met solidaireconomische kenmerken.* Dikwijls wordt in discussies over de neoliberale economie vergeten dat de introductie daarvan een terugval betekende in de ontwikkeling van allerlei voorzieningen en regelingen welke van grote invloed zijn geworden op samenlevingen als de Nederlandse, en welke veel elementen van solidaire economie bevatten. Met name kan gedacht worden aan voorzieningen onder de verzamelterm 'verzorgingsstaat'. Dat zijn voorzieningen die voortkomen uit sociale en politieke bewegingen welke streken voor constructies om bestaanszekerheid en rechtszekerheid van de sociale onderlagen te garanderen. Maar ook verworvenheden als de arbeidsveiligheidswet mogen daartoe gerekend worden.⁹ De neoliberale economie is een (tot op zekere hoogte geslaagde) poging om dergelijke sociale verworvenheden aan te tasten. Gelukkig wordt dat gevaar steeds meer onderkend. Hoe dan ook, ook deze praktijken mogen niet geïdealiseerd worden, zij hebben ook gediend om de aanvaarding van de kapitalistische verhoudingen te vergemakkelijken.

- *Bewuste transformatieve activiteiten.* Dat zijn praktijken met kenmerken van solidaire economie welke worden ondernomen met een bewuste transformatieve motivering. Er is op dit moment een opbloei van dergelijke praktijken. Daartoe behoren ook die van de Vereniging Solidair. Een recent overzicht is gemaakt door André Jonkers¹⁰. De totale omvang van deze praktijken, gemeten in aantallen mensen die daaraan deelnemen, is klein in vergelijking met bijvoorbeeld de aantallen mensen die overlevingsstrategieën praktiseren. Hun belang is allereerst gelegen in de creatieve mogelijkheden die zij aan de deelnemers bieden om een sociaal en ecologische verantwoord bestaan vorm te geven. Maar daarnaast in het opbouwen van ervaringen, in de voorbeeldwerking, en in het appél dat daarvan uit kan gaan naar anderen op zoek naar mogelijkheden te werken aan economische alternatieven.

- *Politieke praktijken gericht op solidaire economie.* Dat zijn praktijken die gericht zijn op machtsvorming ten behoeve van de bestrijding van de neoliberale economie en ten faveure van de ontwikkeling van solidaireconomische verhoudingen. In principe hebben alle transformatieve activiteiten politieke elementen. Maar hier gaat het met name om praktijken waarbij de machtsvraag centraal staat. In tegenstelling tot andere landen en met name de ontwikkelingslanden¹¹ is in Nederland de politieke vertaling van de noodzaak van een andere economie zwak gebleven alhoewel op dit moment er een opbloei lijkt plaats te vinden van machtsvorming ter bevordering van ecologische duurzaamheid.

Utopie en realisme

Solidaire economie is utopie en praktijk, is veelvormig in niveaus en verschijnselen, is zowel proces als programma. Het is voor diegenen die de heersende neoliberale economie ten principale afwijzen een mogelijkheid om perspectieven te ontwikkelen die uitzicht bieden op een werkelijk vrije samenleving. Die utopische verwachting heeft heden ten dage veel meer realiteitszin dan bijvoorbeeld eind negentiende en begin twintigste eeuw. Immers de wereldmaatschappij heeft zich in die mate ontwikkeld dat in principe iedereen in haar of zijn basisbehoeften kan voorzien, ook onder condities van duurzaamheid. In principe ook zijn de rechtssystemen voorhanden om iedereen zijn en haar rechten en verantwoordelijkheden te

⁹ Voor Nederland, zie: Joop Roebroek en Mirjam Hertogh: *'De beschavende invloed des tijds': twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland*. Den Haag, 1998, VUGA

¹⁰ Zie André Jonkers: *Solidaire economie in de praktijk*. Cursustekst 2007, www.globalalternatives.nl

¹¹ Lou Keune: *Sociale bewegingen op zoek naar alternatieven - De Schengen-conferentie van het World Forum for Alternatives* (2002). www.globalalternatives.nl

doen gelden. Dat de realisatie van die utopische verwachting nog zeer gebrekkig is heeft alles te maken met de taaiheid van de heersende machtssystemen. Het werken aan solidaire economie veronderstelt dan ook het werken aan bredere en op diepgaande verandering gerichte machtsvorming, politieke strijd dus.

Basisschema Solidaire Economie 17 april 2007

Niveau 1: Utopie Het 'uiteindelijk ideaal', namelijk dat van de vrijheid in de breedste zin van het woord: vrijheid van armoede en onderdrukking, en vrijheid tot ontplooiing.			
Niveau 2: Solidair Economische Orde Een overgangsfase naar dat ideaal. Kern van die economie is dat zij ten principale uitgaat van, enerzijds de mogelijkheden van de mensen en de natuur, en anderzijds de behoeften van diezelfde mensen en natuur. Solidaire economie is primair gericht op het realiseren van de noodzakelijke zorg voor alle levende en toekomstige mensen, met respect voor de natuur en het milieu. Zij is gegrondvest op de overtuiging dat samenwerking, onderlinge ondersteuning en een verantwoorde omgang met de natuur uit oogpunt van duurzaamheid meer opleveren dan concurrentie en ongebreideld winstbejag.			
Niveau 3: Transformatiebeleid Beleid om vanuit de huidige neoliberale en kapitalistische orde te komen tot de solidaire economie.			
Niveau 4: Concrete dagelijkse transformatieve praktijken Dagelijkse praktijken met solidaireeconomische elementen, waarbij dus nu al solidaire economie en/of het streven daarnaar gestalte krijgt.			
<i>1 Primaire praktijken</i> Praktijken met kenmerken van solidaire economie zonder dat daaraan een bewuste transformatieve motivering is verbonden.	<i>2 Institutionele voorzieningen</i> Voorzieningen die bestaanszekerheid en rechtszekerheid voor iedereen garanderen.	<i>3 Bewuste praktijken</i> Praktijken met kenmerken van solidaire economie met een bewuste transformatieve motivering.	<i>4 Politieke praktijken</i> Praktijken bewust gericht op (tegen-) machtsvorming t.b.v de ontwikkeling van solidaire economie.